

Категорія: Дослідження

Створено: Четвер, 05 липня 2012, 10:43

Бренда Дейвіс Лутц, Джеймс М. Лутц. Цигани¹ як жертви Голокосту

Хоча більшість студій із історії Голокосту у центрі своєї уваги мають страждання єврейського населення у окупованій країнах Осі Європі, цигани також були об'єктом нацистського винищення. Цигани як народ змогли пережити спрямовані проти них кампанії передусім завдяки тому, що вони знаходилися в країнах, що перебували під контролем союзних Німеччині урядів. Ці уряди зазвичай відмовлялися брати участь у знищенні циган (аналогічно до того, як деякі з них не брали участі у винищенні євреїв). Більшість циганського населення у Європі Осі перебувала поза зоною прямого контролю нацистської машини знищення. Унаслідок цього рівень його виживання був порівняно вищим. На відміну від циган, європейські євреї у своїй більшості потрапили під прямий контроль Німеччини, тож їхня смертність пропорційно була значно вищою. Отож, можна ствердити, що географічне розташування було одним із основних факторів, що пояснюють високий рівень виживання циган у порівнянні з євреями.

Доля циган під нацистською владою під час Другої світової війни викликала серйозні дискусії з приводу того, чи їх слід визнавати жертвами Голокосту, чи просто однією з багатьох груп, котрі стали жертвами пов'язаних із війною й окупацією арміями Осі конфліктів і руйнувань. Основне питання – те, якою мірою цигани були мішенню винищення, такою ж, як і євреї, приреченою на смерть Гітлером і нацистським апаратом безпеки? Для того, щоб визначити наміри щодо цього нацистського керівництва, долю циган буде порівняно з долею євреїв у відповідності зі схемою, розробленою Елен Фейн для розуміння суворості антиєврейських переслідувань у Європі під час Голокосту². Цей порівняльний аналіз забезпечить надійний ґрунт для розуміння того, якою мірою циган варто вважати жертвами виключної нацистської політики геноциду, котра відома як Голокост.

Цигани як групова жертва

Цигани були групою, до якої нацистський режим з самого початку планував застосувати переслідування. Згідно з нацистськими расовими теоретиками цигани були радше об'єктами або паразитами суспільства, а не людьми³. Погане ставлення до них та їх фізичне знищення вважалося виправданим, оскільки воно мало своїм результатом знищення «небажаного» й «нечистого» елемента в Європі⁴. Звісно, цигани стикалися з законодавчою дискримінацією й негативним ставленням іще від Середньовіччя, багато європейських держав видавали закони, спрямовані на дискримінацію циган; погане ставлення до них часто санкціонувалося владою⁵. У Німеччині після приходу нацистів до влади цигани, як і євреї, підпали під дію «спеціальних законів», спрямованих на їх відокремлення від «арійського» населення і запобігання міжрасовому змішуванню⁶. Циган, як і євреїв, німецькі расові закони перед Другою світовою війною класифікували як громадян другого сорту, вони розглядалися як чужинці⁷. Крім того, як ми вже знаємо, після початку війни цигани ставали жертвами звірств, масових убивств, використання рабської праці і депортацій до таборів смерті⁸. Під час депортації циган бюрократичні паралелі між класифікуванням їх та євреїв були надзвичайно схожими⁹. Дійсно, незначну кількість німецьких циган було помилувано. Тим, хто мав чисту циганську кров, дозволялося існувати в межах їхніх громад¹⁰. Коли циган почали депортувати до таборів смерті, ці відмінності втрачали значення¹¹. Хоча ми точно знаємо, що цигани надзвичайно постраждали під час війни, слід усе ж таки дати відповідь на питання, чи були вони мішенню цілеспрямованого винищення?

Переважає більшість досліджень Голокосту і суміжних питань нацистської політики фокусуються на переслідуванні європейського єврейства, що цілком зрозуміло з огляду на шестимільйонні втрати цієї групи. Циган часто або взагалі не згадують, або згадують лише випадково. Однак мають існувати й такі праці, які у центр дослідження поставлять саме циган як групу, яку нацисти також планували знищити¹². Пропозиція вважати циган жертвами Голокосту викликала реакцію серед його дослідників, котрі стверджують, що тривалість і рівень переслідування цієї групи та євреїв не були однаковими. Єгуда Бауер вважає, що цигани не були жертвами Голокосту, зокрема, коли спиратися на добре розроблені визначення понять «масове вбивство», «геноцид» або «Шоа» («Катастрофа»)¹³. Масове вбивство потребує наявності масштабного вбивства. Геноцид – зусилля знищити етнічну, расову, або національну групу шляхом знищення її лідерів і культури, у тому числі руйнування еліт та інших членів групи, котра ставала мішенню. «Геноцид у такому визначенні мав би включати нацистську політику щодо чехів, поляків або циган...»¹⁴. Поняття «Голокост» або «Шоа» зарезервовано для зусиль цілковитого знищення групи. Євреї

під владою нацистів та вірмени в Османській імперії – два приклади подібних спроб у новітній історії. Такі визначення є близькими до даної ООН дефініції часткового та повного геноциду (тобто Голокосту). Унаслідок цих важливих відмінностей Бауер послідовно стверджує, що Голокост відрізняється від інших прикладів геноциду, а тлумачення цього терміну не можна розширювати, наприклад, включивши до числа його жертв циган або поляків¹⁵. Він навіть твердив, що євреї фактично були особливою мішенню і, дивлячись із нацистської перспективи, Друга світова війна велася саме проти них¹⁶. До подібних висновків дійшов і Джек Ейснер¹⁷. Навіть Дональд Кенрік і Греттен Паксон, які склали хроніку нацистської кампанії проти циган, відзначають, що цигани у Греції вижили завдяки тому, що, «вірогідно, німці були дуже заклопотані своїми основними жертвами, євреями, щоб витратити час на циган»¹⁸. Стівен Кац здійснив порівняльний історичний аналіз Голокосту й інших геноцидних ситуацій, розглянувши циган як один із можливих прикладів¹⁹. Він робить висновок про те, що переслідування циган нацистами не було рівнозначним із їхніми антиєврейськими діями. Цигани під владою нацистів дійсно постраждали, однак «їхня доля, насправді жорстока, була якісно відмінною, менш ритуалізованою, менш безкомпромісною, менш категоричною»²⁰. Можливо, його найпромовистішим твердженням є теза про те, що на контрольованій нацистами території загинула менше ніж чверть циган у порівнянні з понад 85% єврейського населення цих земель²¹. Аргументи, наведені у відповідь на пропозиції вважати циган жертвами Голокосту, сходяться на тому, що політику нацистів не було спрямовано на цілковите винищення циган за тією ж схемою, що й євреїв. Питання полягає в тому, чи планували нацисти повністю знищити циган, як вони це робили щодо євреїв, чи ж цигани були жертвами «часткового геноциду», коли користуватися термінологією Бауера.

Хоча показники смертності євреїв та циган відчутно різнилися, ці відмінності можна бодай частково пояснити відзначенням різниці в рівні впливу, котрий нацистська влада і, зокрема, апарат знищення, мав у різних підконтрольних Осі регіонах. Деякі області було безпосередньо включено до Райху, інші було окуповано, решту ж складали країни-союзники, у яких було неможливо здійснювати однобічну німецьку політику. Елен Фейн у своїй праці про Голокост виокремила три рівні контролю СС відповідно до окреслених вище відмінностей²². Оскільки вона відзначає розмаїття інших чинників, що впливали на коливання рівня смертності єврейського населення різних територій, її потрійна схема виявляється корисною і для пояснення різниці у рівні виживання. Використання цієї ж таки моделі і щодо циган може бути плідним для розуміння вищого рівня їх виживання у підконтрольній Осі Європі. Цей аналіз може підтвердити твердження Бауера й Каца, наприклад, коли він дійсно

продемонструє, що нацисти були поблажливішими щодо циган, особливо, коли ми побачимо, що у одних і тих самих регіонах рівень смертності серед циган буде послідовно нижчим, ніж серед євреїв. Із іншого боку, якщо місцевий колабораціонізм і відмова від нього пояснює багато відмінностей, то цілком можливо, що нацистський режим однаково зосереджувався на винищенні як євреїв, так і циган.

Порівняння за Зонами впливу СС

Співвідношення кількості населення та смертності циган та євреїв у різних регіонах Європи було узагальнено за окремими територіями та зонами контролю СС і використано Фейн у її дослідженні Голокосту. Відповідні цифри містяться в Таблиці 1. До намальованої Фейн картини внесено дві зміни.

Таблиця 1. Показники смертності серед циган і євреїв за зонами СС

Територія	Єврейське населення			Циганське населення		
Зона СС 1						
Територія	До війни	Втрати	%%	До війни	Втрати	%%
Німеччина/Австрія	240,000	210,000	87,5	31,200	21,500	68,9
Люксембург	5,000	1,000	20,0	200	200	100,0
Протекторат Богемія і Моравія	90,000	80,000	88,8	13,000	6,500	50,0
Польща	3,300,000	3,000,000	90,9	44,400	28,200	63,5
Литва	155,000			1,000	1,000	100,0
Латвія	93,000	228,000	90,1	5,000	2,500	50,0
Естонія	5,000			1,000	1,000	100,0
Сербія	23,000	20,000	87,0	60,000	12,000	20,0(1)
Україна/Білорусь	1,875,000	1,145,000	61,1	42,000	30,000	71,4
Загалом	5,786,000	4,684,000	80,9	197,800	102,900	52,0
Зона СС 2						
Норвегія	1,800	900	50,0	?	60	
Нідерланди	140,000	105,000	75,0	500	500	100,0
Бельгія	65,000	40,000	61,5	500	500	100,0
Салоніки	50,000	45,000	90,0	?	?	
Загалом	256,800	190,900	74,3			
Зона СС 3						
Країни-союзники	2,000	0	0,0	?	0	0,0
Фінляндія						
Болгарія	64,000	14,000	21,9	100,000	0	0,0
Італія(2)	40,000	8,000	20,0	25,000	1,000	4,0
Угорщина(3)	650,000	450,000	69,2	100,000	28,000	28,0
Румунія	600,000	300,000	50,0	300,000	36,000	12,0
Словаччина	90,000	75,000	83,3	80,000	1,000	1,25
Хорватія	26,000	22,000	84,6	28,500	28,000	98,2
Інші						

Італійська Греція(2)	20,000	9,000	45,0	?	50	
Франція	350,000	90,000	25,7	40,000	15,000	37,5
Данія	8,000	0	0,0	7	0	0,0
Загалом(4)	1,850,000	968,000	52,3	673,500	109,050	16,2

(1) Оцінка, яка може бути значно заниженою.

(2) Депортації та вбивства після капітуляції Італії 1943 року.

(3) Депортації і вбивства передусім після встановлення маріонеткового уряду 1944 року.

(4) Загалом для циган із виключенням Фінляндії, Греції та Данії.

Джерела: для єврейських втрат – Lucy S Dawidowicz, *The War against the Jews, 1933-1945* (New York. Bantam, 1975), pp 483-544; для циганських втрат – Kenrick, Puxon, *Destiny*, esp. pp. 183-84. Цифри щодо Італійської Греції та Салонік, а також депортації циган із Норвегії взято з: Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (Oxford. Pergamon Press, 1988)

Люксембург, країну, яку вона не розглядала, було включено до Зони СС 1 із часу приєднання Великого Герцогства до Райху, відколи місцеве населення підпорядкували тим самим законам і обмеженням, що й населення інших його частин, як от Німеччина та Австрія. Крім того, Фейн не включала до свого аналізу жодної частини СРСР окрім балтійських країн. Дані щодо початкової кількості єврейського та циганського населення та їхньої смертності для Радянського Союзу в цілому є менш релевантними, оскільки переважна частина його території ніколи не перебувала під контролем країн Осі. Завдяки цьому в багатьох регіонах СРСР єврейське та циганське населення опинилося поза досяжністю німецької расової політики. Однак уся Білорусь та Україна потрапили під владу нацистів, через що німецьку расову політику було застосовано до населення цих місцевостей. Євреї та цигани цих двох радянських республік перебували під безпосереднім контролем німецької військової адміністрації і були об'єктом депортацій тією ж мірою, як і населення балтійських країн. Через це їх вирішено розглядати в межах Зони СС 1.

Зона СС 1

Таблиця 1 показує помітні відмінності між цими трьома зонами. У Зоні СС 1, де нацисти мали найбільшу свободу дій, єврейські втрати перевищили 90% від кількості довоєнного населення. Втрати серед циган частково були нижчими, але вони склали як мінімум понад половину від довоєнної чисельності. У Білорусі та Україні, де мешкала значна кількість як євреїв, так і циган, кількість смертей останніх була навіть пропорційно вищою. У цій частині таблиці найсумнівнішими щодо циган є дані щодо Сербії. Сербія являла собою єдину частину розчленованої Югославії, що потрапила

під прямий контроль Німеччини уже 1941 року, що стало причиною прямого застосування політики СС щодо «небажаних» категорій людей. Цифри втрат серед циган Югославії є дуже неточними. Керрік і Паксон вказали для Сербії мінімальну цифру в 12 тис., яка, на їхню думку, могла бути заниженою²³. Рюдігер Фоссен у новішому обчисленні смертей циган оцінює їхню довоєнну кількість у Югославії в 100,000 і підраховує, що 90,000 із них було вбито²⁴. Ця цифра показує, що було знищено приблизно 50,000 із 60,000 сербських циган. Коли прийняти цю (вірогідно, завищену) оцінку, то смертність циган у Зоні СС 1 складатиме 72.6%, а не 53.9%. Навряд чи циганські втрати дійсно досягли цієї максимальної цифри. Частина циган вижила в сільській місцевості Сербії, де контроль нацистської адміністрації та місцевих колаборантів був досить слабким. Це відрізняло їх від сербських євреїв, які були зосереджені в містах, через що їх загинуло більше²⁵. Точно оцінити втрати циган важко зокрема й через те, що багато убивств відбувалися в межах самої Сербії, а не в таборах смерті²⁶. Циган систематично захоплювали в якості заручників і розстрілювали на знак кари за німецькі втрати від партизанських нападів. Сотню заручників розстрілювали за кожного вбитого німецького солдата, п'ятдесят – за кожного пораненого²⁷. Безсумнівно, такі дії призвели до вищої кількості смертей, ніж озвучена цифра у 12,000. Страждання сербських євреїв та циган дійсно були величезними. Белград та ті частини Сербії, які перебували під прямим контролем Осі, було оголошено вільними від євреїв та циган уже 1942 року²⁸. Отож із цього можна зробити висновок, що втрати циган були вищими, ніж мінімальна цифра, названа в Таблиці 1. Коли прийняти вищі, хоча й не максимальні, оцінки смертності у Сербії, то цілком імовірно, що загальні втрати циган у Сербії склали 60-65% від довоєнної кількості. Ця цифра є нижчою, ніж втрати, яких зазнало єврейське населення цих областей, але пропорційно вона є дуже високою.

Зона СС 2

До Зоні СС 2 було включено лише кілька територій. Тут німецьке панування було дещо менш тотальним, ніж у Зоні 1, але його наслідки для циган були майже настільки ж смертоносними, як і для євреїв. Що стосується перших, то їхні нечисленні громади в Бельгії та Нідерландах було фактично винищено²⁹. Кількадесят циган мешкало в Норвегії, частину з них було вислано до концтаборів, де вони й загинули³⁰. Імовірно, якась кількість циган мешкала в Салоніках та сусідній Фракії, але немає жодного свідчення про їхню депортацію до таборів смерті. Мала чисельність циган у Зоні 2 не надається до порівняння, але наявні обмежені свідчення дають підстави ствердити високий рівень втрат.

Зона СС 3

Найбільші відмінності показників втрат серед євреїв та циган з'являються в Зоні СС 3, тож саме події на цих територіях потребують детальнішого коментаря. Саме тут відсоток євреїв та циган, які вижили, був вищим, ніж у Зонах 1 або 2, оскільки берлінській владі доводилося провадити переговори з приводу акцій проти визначених категорій людей, а не просто розпочинати депортації або наказувати командам смерті здійснювати вбивства. Дії урядів-союзників Осі, спрямовані на полегшення або, навпаки, перешкоджання переслідувань Євреїв добре досліджено. Усе ж таки, циган у цій частині Європи жаліли значно більше, ніж місцеве єврейське населення.

Що стосується країн Скандинавського півострова, Фінляндія обмежилася військовим союзом із Німеччиною під час нападу на Радянський Союз, у цей самий час німці керували Данією непрямо, щоб дозволити їй зберегти фіктивний нейтралітет. У цих двох країнах було відносно небагато циган, але їх було врятовано їхніми урядами³¹. Тоді, коли Фінляндія відмовлялася депортувати громадян-євреїв, а Данія організувала порятунок свого єврейського населення, жоден уряд не співпрацював у депортації циган³², показники виживання як євреїв, так і циган у Данії й Фінляндії виглядають набагато краще у порівнянні з цифрами з Норвегії (Зона СС 2), звідки було депортовано до таборів половину тамтешніх євреїв і всю нечисленну циганську громаду.

Франція була єдиною західноєвропейською країною в Зоні 3. Як у Франції уряду Віші, так і на окупованій території, переслідувалися і євреї, і цигани. Однак нижчий ступінь контролю з боку Німеччини зумовив те, що понад половина євреїв і циган пережила війну. У цьому плані Франція виглядає значно краще за Нідерланди та Бельгію (Зона 2). Досить цікавим є те, що показник виживання циган тут є навіть пропорційно гіршим, ніж у випадку євреїв. Однією з причин цього факту є те, що цигани були легшою мішенню для депортацій. Їх збір для транспортування до таборів смерті полегшувало те, що багато циган французька влада затримала й зосередила в таборах ще 1940 року, тож їх було зведено до таборів після капітуляції того ж таки року³³. Імовірно, тут ми бачимо один із небагатьох прикладів, коли цигани були групою, яку було простіше виокремити й підготувати для депортації. Слід відзначити, що в цьому випадку німецька влада скористалася можливістю швидко впоратися з великою кількістю циган.

У Південній Європі та на Балканах було багато держав-союзниць та держав-клієнтів Німеччини. Добре відомо, що Італія не співпрацювала у депортації євреїв як у самій Італії, так і в італійських зонах окупації у Франції, Греції та Югославії. Оскільки ця

країна була повноцінним європейським союзником Німеччини, вона могла опиратися тиску в питанні винищення євреїв, а окремі сили в Італії захищали євреїв від переслідувань³⁴. Цигани в Італії і та на контрольованих нею територіях так само були захищені від депортацій. Найгіршими протициганськими діями, на які пішов італійський уряд, було вигнання представників цієї групи на Сардинію та підконтрольні йому острови Адріатики³⁵. Італійські окупаційні війська також захищали циган від переслідування з боку німців або місцевих мешканців³⁶. Вбивства євреїв та циган мали місце після капітуляції Італії, коли німецькі війська окупували північ і центр країни. Чисельність жертв серед циган у Італії є зовсім невеликою кількісно і набагато меншою пропорційно, ніж відповідні цифри щодо євреїв, і це незважаючи на порятунок багатьох італійських євреїв³⁷. Цілком можливо, що вигнання циганів на острови, котре мало місце перед цими подіями, кінець кінцем спрацювало на їхню користь, адже вони одразу опинилися поза зоною німецького контролю. Депортації євреїв та циган із Албанії, південної Греції і частини Югославії відбувалися лише після капітуляції Італії і встановлення прямого контролю з боку німецької адміністрації³⁸. Після здачі Італії Південну Грецію окупували німецькі війська. Певну кількість циган було спіймано з метою депортації, але до таборів смерті потрапило значно більше місцевих євреїв. З метою запобігти депортації циган у ситуацію втрутилися представники грецької церкви та уряду³⁹. У багатьох місцевостях окремі греки переховували численних євреїв, однак значну їх кількість таки було депортовано⁴⁰. Отож, Італію після її капітуляції 1943 року значно логічніше було б класифікувати як приналежну до Зони СС 2. У проміжок часу від 1940 до 1943 року багатьом євреям та циганам вдалося дожити до початку нового періоду. А пізніше німецький контроль у деяких регіонах суттєво послабшав. Причиною цього було те, що внаслідок наступу Червоної армії німці більше готувалися до бойових дій, отже сил на щось інше у них вже не вистачало.

Болгарія, Румунія і Угорщина були союзниками Німеччини, тож їхні уряди мали дещо більшу свободу дій перед Берліном. Ця свобода дій призвела до значно вищих показників виживання євреїв та циган, ніж ми це бачимо в Зона ССх 1 і 2. Болгарія взагалі відмовлялася депортувати своїх громадян, незалежно від того, чи вони були євреями, чи циганами. Німецький посол у Софії відзначав, що болгарки не співпрацювали в питанні депортації євреїв через те, що вони надто довго жили поряд із вірменами, греками й циганами, після чого не могли зробити негативні висновки про євреїв⁴¹. Болгарський уряд, однак, погодився на депортацію євреїв із окупованої Фракії (Греція) й Македонії⁴². Тож показники смертності євреїв у Таблиці 1 стосуються саме єврейського населення цих новоокупованих територій, а не власне болгарських громадян.

Євреї й цигани Румунії також постраждали менше, ніж представники цих груп у Зонах СС 1 і 2, незважаючи на те, що Румунія мала власну антисемітську традицію, яка зумовила вищі втрати серед євреїв. Проте, навіть в умовах цієї історичної ворожнечі румунський уряд часів війни зазвичай захищав своїх громадян. Великі показники смертності євреїв, які ми все ж таки бачимо, мали місце на Буковині й у Бессарабії, території, яку Румунія повторно зайняла після вторгнення до Радянського Союзу, а не на основних землях королівства. Не більше ніж 20,000 із усіх єврейських жертв походили з Реґат (старих земель королівства)⁴³. Фактично всі цигани, котрі загинули на контрольованій румунами території, походили з недавно приєднаних областей⁴⁴. Ситуація в Угорщині протягом раннього періоду війни була подібною до ситуації в Болгарії та Румунії. Режим Горті захищав своїх громадян від німецьких вимог депортувати їх до таборів смерті. Угорські євреї мали значні втрати у створених спеціально для них батальйонах примусової праці, що діяли Радянському Союзу. Євреїв, котрі не були угорськими громадянами, не було захищено, крім того, мали місце звірства на деяких окупованих угорськими військами територіях, однак затвердженої політики масового винищування тут не існувало⁴⁵. Однак у березні 1944 року до Угорщини вторглися німці й окупували країну. Новий угорський уряд співпрацював із командою Адольфа Айхмана у депортації євреїв. Пізніше німці привели до влади антисемітську організацію «Схрещені стріли», після чого почали відбуватися депортації євреїв та циган. Фактично всіх циган, відправлених до таборів смерті, було захоплено саме в цей час⁴⁶. Як ми бачимо з Таблиці 1, протягом цього періоду було депортовано пропорційно більше євреїв, але істотно, що в час, коли війну вже фактично було програно і радянські війська просувалися до Угорщини (і до інших територій), німці та їхні місцеві колаборанти намагалися депортувати як євреїв, так і циган. Хоч число спійманих євреїв і було більшим, однак те, що нацисти бажали докласти зусиль і для захоплення циган, також заслуговує на увагу. Усі ці депортації та наступні вбивства мали місце після березня 1944 року, коли Угорщину доцільніше було б визначити як приналежну до Зони СС 2, а не 3.

Решту держав Зоні 3 являють собою маріонеткові режими Словаччини і Хорватії, котрі наочно демонструють відмінності у антиєврейських та антициганських кампаніях, спричинені місцевими органами управління та локальними обставинами. Довоєнна чисельність єврейського та циганського населення у обох цих державах була подібною, однак поводження щодо циган було різко відмінним. У Хорватії усташі винищували обидві ці групи (а окрім них також і сербів), тож кількість втрат серед усіх них була надзвичайно високою. У Словаччині мішенню для масових убивств були лише євреї, уряд Тісо співпрацював із нацистами в питанні ліквідації місцевого єврейського населення. Хоч на словацьких циган і було поширено дію

дискримінаційних законів, лише незначну їх частину було депортовано до таборів смерті⁴⁷. Очевидно, саме ставлення словацького уряду стало причиною того, що показник виживання серед циган тут був вищим, ніж у випадку євреїв.

Розбіжності та відмінності

Наведене вище порівняння сценаріїв урядової політики і показників смертності демонструє, що те, до якої Зони СС (1, 2 чи 3) потрапляла певна територія, часто мало визначальні наслідки для потенційних жертв нацистської геноцидальної політики. По-перше, у регіонах із найбільш сильним пануванням нацистів (Зони 1 і 2) цигани постраждали майже так само, як і євреї. Насправді, тут метою було їх цілковите знищення. Почасти вищі показники виживання серед циган у цих місцевостях, можливо, можуть свідчити про те, що євреї розглядалися як основна приречена на ліквідацію група, але цілком ясно, що цигани також були мішенню таких дій. Добре відомо – хоч це часто й ігнорується в дискусіях про Голокост – що у здійсненні своєї расової політики на окремих територіях нацисти часто залежали від місцевих колаборантів. Існували набрані з представників підвладних народів місцеві охоронні формування, котрі брали участь у створенні гетто, убивствах і депортації жертв. Антициганські настрої принаймні в деяких місцевостях могли бути менш відвертими, ніж антисемітизм. Такі відмінності могли дозволити уникнути таборів смерті більшій кількості циган у порівнянні з євреями. Очевидно, що в інакшій ситуації фактично ніхто не зміг би втекти. Зрозуміло, що для панування нацистського расизму була необхідною подібна співпраця з боку національних урядів у Зоні СС 3. Там, де союзники Німеччини відмовлялися співпрацювати в питанні депортацій до таборів смерті, рівень виживання був значно вищим. Італія (до 1943), Фінляндія, Болгарія, і Угорщина (до 1944) захищали своїх громадян, що однаково стосувалося євреїв та циган. «Нейтральна» Данія також використовувала для захисту своїх громадян всі доступні ресурси. Словаччина депортувала до таборів смерті євреїв, але кількість депортованих циган тут була дуже незначною. Румунія загалом захищала своїх громадян принаймні від німців, коли не від переслідувань із боку місцевих мешканців. Євреї частіше ставали жертвами внутрішньорумунської політики у той час, коли цигани, очевидно, не перебували в центрі уваги урядів воєнного часу. Режим, що панував у Хорватії, енергійно намагався винищувати членів різноманітних груп включно з євреями і циганами у фактично рівних пропорціях. Можливо, що нацисти чинили на своїх союзників більший тиск у питанні депортації євреїв, ніж це робилося у випадку циган⁴⁸. Можливо, що лідерам цих режимів достатньо було відзначити, що нацисти бачили пріоритетною мішенню негайної депортації саме євреїв, щоб відкласти на майбутнє рішення про такі ж дії стосовно циган. Точно

можна сказати, що таке розрізнення є плідним лише у випадку Словаччини – держави, уряд якої часто прагнув відтермінувати виконання розпоряджень Берліна. На Балканах загалом, як от у Сербії, відсоток циган, котрі вижили, можливо, був вищим, ніж у випадку євреїв, саме завдяки їх меншій помітності для німецьких окупантів⁴⁹. Що стосується конфесійної приналежності, цигани зазвичай сповідували одну з панівних місцевих релігій, завдяки чому були відсутніми певні культові споруди, які нацисти змогли б використати в якості своєрідного магніта для захоплення представників «нижчих рас»⁵⁰. Кочовим групам циган, на відміну від осілих, вірогідно, також було легше уникнути нацистських облав і вижити в сільській місцевості, у чому їм допоміг попередній життєвий досвід⁵¹.

Різниця у показниках смертності між трьома Зонами СС вимагає довгого пояснення відмінностей у рівні виживання євреїв та циган у підконтрольній Осі Європі. Як ми бачимо з Таблиці 2, єврейське населення в піднацистській частині Європи переважно було зосереджено в Зоні СС 1, у той самий час у регіонах із настільки жорстким контролем перебувала лише чверть циган.

Таблиця 2. Розподіл довоєнної чисельності єврейського та циганського населення за зонами СС

Довоєнна кількість населення				
	Євреї	%%	Цигани	%%
Зона СС 1	5,786,000	73,3	197,800	22,7
Зона СС 2 (1)	256,800	3,3	1,000	0,1
Зона СС 3 (2)	1,850,000	23,4	673,500	77,2
(1) За виключенням Салонік і Норвегії у випадку циган				
(2) За виключенням Греції, Данії і Фінляндії у випадку циган				

Цигани Європи переважно знаходилися в межах Зони СС 3, де наявне негативне ставлення місцевих урядів до знищення циган (за винятком Хорватії) стало причиною суттєвих відмінностей у їхній долі. Перебування саме в Зоні СС 3 значно підвищувало шанси на виживання і для євреїв, але принаймні деякі держави цього регіону полегшували здійснення депортації євреїв і не робили цього у випадку циган. Отож, показник смертності у дві третини єврейського населення Європи і лише близько 25-30% європейських циган значно легше пояснити саме шляхом урахування їхнього розміщення у країнах Європи. Циган, як і євреїв, німецький фашизм прирік на цілковите винищення, а не лише на частковий геноцид, як от поляків або чехів. Однак, за винятком Хорватії, вони не стали мішенню для подібних насильницьких дій із боку будь-якого іншого європейського фашистського руху,

котрий прийшов до влади, спираючись на власні сили чи за допомогою німецьких військ.

Цигани: забутий Голокост⁵²

Джек Ейснер погоджується зі Стівеном Кацем у тому, що Голокост був специфічно єврейським феноменом: «Інша поширена в громадській думці хибна ідея – це висновок про те, що поняття "Голокост" має включати в себе знищення кількох мільйонів цивільних осіб-неєвреїв, які загинули від рук нацистів поряд із шістьма мільйонами євреїв Ніхто не може заперечити існування мільйонів жертв-неєвреїв, і найменше – саме ті, хто пережив, переніс, розділив і був свідком голоду й убивств тисяч неєвреїв у таборах Майданек, Флоссенберг, Дахау або Бухенвальд. Однак, існує критична різниця: як неєвреї вони не були представниками раси, приреченої на цілковиту ліквідацію; а саме це і вирізняло Голокост»⁵³.

Однак цигани як раса також підпадають під це визначення. Кінець кінцем, цигани переслідувалися нацистами саме з расових міркувань⁵⁴. Вони не чинили індивідуальних дій, які б стали приводом для переслідування. Доля євреїв та циган є спільною в тому, що вони були єдиними двома етнічними групами, які націонал-соціалістична ідеологія спеціально прирікала на цілковите винищення⁵⁵. Здається, що з поданого вище аналізу чітко видно, що циган, як і євреї, дійсно можна кваліфікувати як принаймні потенційних жертв не лише часткового геноциду, а й Голокосту. Здається, що антициганські заходи не можна звести до даного Єгудою Бауером означення часткового геноциду, оскільки в їхньому випадку вбивства не обмежувалися знищенням представників еліти, провідних діячів культури та освічених прошарків. Мішенню ставали (а в деяких випадках і були цілковито знищені) цілі громади. Аналіз подій у трьох зонах нацистського впливу вимальовує намір ліквідувати циган аналогічно до того, як винищували євреїв⁵⁶.

Незважаючи на очевидні прагнення нацистів, рівень виживання циган є вищим, ніж рівень виживання євреїв. Можливо, нацисти були більше зосереджені на ліквідації останніх, а цигани б стали наступною головною мішенню одразу після знищення єврейського населення Європи. Спершу євреї, потім цигани. Зрештою, цілком зрозуміло, що нацисти не нехтували можливістю розібратися з циганами – ми це бачимо у випадку Франції, а також Угорщини одразу після приходу до влади «Схрещених стріл». Циганам також посприяло те, що вони переважно було зосереджені в країнах, уряди яких, хоч, можливо, і були налаштовані проти них, але не схилилися до співпраці в масових убивствах. Стівен Кац, стверджуючи, що циган не можна вважати жертвами Голокосту, приймає визначення поняття «геноцид» із

Конвенції ООН, у якому визначальною для застосування цього терміну є наявність наміру знищити етнічну, національну, релігійну або расову групу⁵⁷. Здійснене Кацем порівняння рівня смертності серед циган і євреїв є надто поверховим для того, щоб зробити висновок, нібито цигани не були жертвами нацистської геноцидальної політики. Коли б Гітлер і нацисти перемогли у війні в Європі і зміцнили свій контроль, рівень смертності євреїв та циган був би однаковим⁵⁸.

Тому, на противагу твердженням Каца та інших дослідників, доцільним видається твердження про те, що цигани як народ, раса або нація у баченні нацистів були приречені стати жертвами Голокосту, а не лише часткового геноциду. Завдяки своїй меншій загальній чисельності та часто-густо змінному місцезнаходженню ця група мала істотно менші втрати, ніж європейське єврейство. Тоді як поняття «геноцид» досить легко застосовується до багатьох відмінних ситуацій, важливо визнати, що цигани протягом війни були мішенню тотального (за термінологією Бауера) геноциду. Їхня доля проливає більше світла на злочини, скоєні проти євреїв, та на геноцидний і расистський характер політики нацистів.

Оригінал статті опубліковано в журналі Holocaust and Genocide Studies, Vol. 9, No. 3 (1995).

Переклад Сергія Гіріка.

Висловлюємо вдячність Михайлові Тяглову за висловлені зауваження до перекладу.

-
1. Ми використовуємо термін «цигани», а не більш звичний для українського наукового дискурсу «роми», оскільки в пропонованій статті ідеться про європейських циган загалом (тобто, представників як рома, так і синті). – Прим. перекл.
 2. Helen Fein, *Accounting for Genocide National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust* (Chicago: University of Chicago Press, 1979).
 3. Kristen Martins-Heuß, "Reflections on the Collective Identity of German Roma and Sinti (Gypsies) after National Socialism", *Holocaust and Genocide Studies* 4:2, 1989, p. 197.
 4. Hans Mommsen, "The Realization of the Unthinkable- The 'Final Solution of the Jewish Question' in the Third Reich", in Gerhard Hirschfeld (ed.), *The Policies of Genocide. Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany* (London: Allen & Unwin, 1986), p 99.

5. See Angus Fraser, *The Gypsies* (Oxford- Blackwell, 1992), та Donald Kenrick, Grattan Puxon, *The Destiny of Europe's Gypsies* (New York Basic Books, 1973) – два детальні описи дискримінації циган у багатьох регіонах Європи протягом століть.
6. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York. Holmes & Meier, 1985), p 74; Louis L. Snyder, *Hitler and Nazism* (New York Bantam, 1961), p 80.
7. Sybil Milton, "Gypsies and the Holocaust," *History Teacher* 24-4 (1991), p. 378.
8. Див., наприклад: Leo Kuper, *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century* (New Haven Yale University Press, 1981), Fraser, *Gypsies*, pp 257-69, та: Kenrick, Puxon, *Destiny*.
9. Milton, "Gypsies," pp 380-81.
10. Yehuda Bauer, "The Place of the Holocaust in Contemporary History," in Jonathan Frankel (ed), *Studies in Contemporary Jewry, Vol. 1* (Bloomington: Indiana University Press, 1984), p. 210. Дискусія з приводу збереження малих груп «чистих» циган свідчить, що «вищі» нацисти, можливо, хотіли мати групу для майбутніх її наукових досліджень чи просто зберегти її як наукову цікавинку.
11. Fraser, *Gypsies*, p 265; Kenrick and Puxon, *Destiny*, pp. 87-91, або, як відзначає Бауер, поводження з циганами поза наказами про депортацію до таборів було «суворішим, ніж самі ці накази», див. Bauer, "Place," p. 210.
12. Fraser, *Gypsies*, pp. 257-69, Kenrick and Puxon, *Destiny*, і особливо: Milton, "Gypsies" and idem., "The Context of the Holocaust," *German Studies Review*, 13:2, 1990, pp. 269-83 Генрі Гуттенбах відзначає небезпеку ігнорування інших жертв, див.: Henry R Huttenbach "Locating the Holocaust on the Genocide Spectrum: Towards a Methodology of Definition and Categorization," *Holocaust and Genocide Studies*, 3.3 (1988), pp 289-303
13. Bauer, "Place."
14. Ibid., p 213.
15. Наприкл.: Yehuda Bauer, "Whose Holocaust," in J. N. Porter (ed), *Genocide and Human Rights* (Washington, DC: University Press of America, 1982), pp. 35-46, and "Jews, Gypsies, Slavs Policies of the Third Reich," *UNESCO Yearbook on Peace and Conflict Studies* 1985 (Paris UNESCO, 1987), pp. 73-100.
16. Останнє твердження озвучено в листі до редакторів видання *History Teacher* у відповіді на ранішу статтю Мілтон (Milton) у цьому журналі. Цитується фрагмент, у якому вона стверджує, що війна загалом була війною проти євреїв. Див.: "Genocide or Holocaust? Gypsies and Jews," *History Teacher* 26:3 (1993), pp. 385-86; Bauer, "Place," p. 217.

17. Jack P. Eisner, "The Genocide Bomb Through the Eyes of a Survivor," in Randolph L. Brahm (ed), *Perspectives on the Holocaust* (Boston: Kluwer-Nijhoff, 1983), pp. 149-63.
18. Kenrick and Puxon, *Destiny*, p. 130.
19. Steven T. Katz, "Essay Quantity and Interpretation—Issues in the Comparative Historical Analysis of the Holocaust," *Holocaust and Genocide Studies* 4:2 (1989), pp. 127-48.
20. *Ibid.*, p. 144.
21. *Ibid.*, p. 145.
22. Fein, *Accounting*. Хоча Фейн у своїй праці концентрується на єврейських жертвах, вона визнає, що цигани також стали жертвами нацистського геноциду.
23. Kenrick and Puxon, *Destiny*, p. 184. Damir Mirković, "Victims and Perpetrators in the Yugoslav Genocide of 1941-1945: Some Preliminary Observations," *Holocaust and Genocide Studies*, 7 3 (1993), pp 317-32, приймає таку ж оцінку.
24. Rüdiger Vossen, *Zigeuner- Roma, Sinti, Gitanos, Gypsies, zwischen Verfolgung und Romantisierung* (Frankfurt am Main: Ullstein Sachbuch, 1983), p. 85.
25. Kenrick and Puxon, *Destiny*, p. 119.
26. Єдиною можливою причиною для низької оцінки є та, що лише 12 тисяч циган було депортовано з Сербії. Див.: Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* (Oxford: Pergamon, 1988), p. 141.
27. Fraser, *Gypsies*, p. 267.
28. *Ibid.*, p. 268; Kenrick and Puxon, *Destiny*, p. 119.
29. Фоссен називає цифру у 500 із 600 бельгійських і 500 із 500 голландських циган, див.: Vossen, *Zigeuner*, p. 85.
30. За Фоссеном у Норвегії на 1980 рік було лише 200 циган, *ibid.*, pp. 158-60.
31. Фоссен подає на 1980 рік загальну кількість близько 3 тис. циган у Данії та 5-6 тис. у Фінляндії, *ibid.*
32. Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-1945* (New York Bantam, 1975), p. 506.
33. Fraser, *Gypsies*, p. 266; Kenrick and Puxon, *Destiny*, pp. 101-102.
34. Gilbert, *Atlas*, p. 78.
35. Fraser, *Gypsies*, p. 268; Kenrick and Puxon, *Destiny*, p. 108.
36. Kenrick and Puxon, *Destiny*, p. 109.
37. Див.: Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue, Survival* (New York: Basic Books, 1987).
38. Gilbert, *Atlas*.
39. Fraser, *Gypsies*, p. 268.

40. Dawidowicz, War, pp. 525-26; Gilbert, Alias, pp. 180,193.
41. Kenrick and Puxon, Destiny, p. 131.
42. Gilbert, Atlas, pp. 150-51; Michael R. Marrus, The Holocaust in History (Hanover, NH: University Press of New England), p. 80.
43. Dawidowicz, War, pp. 519-22; Gilbert, Atlas, p. 244; Marrus, Holocaust in History, pp. 79-80.
44. Fraser, Gypsies, p 268.
45. Marrus, Holocaust in History, p. 81.
46. Fraser, Gypsies, p. 268; Kuper, Genocide, p. 124.
47. Фоссен налічує серед словацьких циган 10 тис. жертв. Різниця в долі євреїв та циган тут залишається очевидною навіть за умови цієї найвищої оцінки кількості втрат. Див.: Vossen, Tigeuner, p. 86.
48. Тиск на країни Осі та країни-клієнти у питанні депортації євреїв добре задокументовано. Щодо проблеми циган існує менший масив документів. Оскільки знищення євреїв було першорядним, уряди, котрі ухилилися від депортації євреїв відчували менший тиск у справі депортації циган доти, доки не було виконано пріоритетну вимогу. Звісно, доцільно зауважити, що в зоні прямого німецького контролю (Італія після капітуляції, Угорщина після 1944 і Зони СС 1 і 2) обидві групи постраждали надзвичайно.
49. Fein, Accounting, p 91.
50. Kenrick and Puxon, Destiny, pp. 119-20.
51. Fein, Accounting, p. 91.
52. Фрейзер запозичує цей термін у Крістіана Бемадака, коли розглядає опис нацистських зусиль викоренити циган, див.: Fraser, Gypsies, pp 257-58 та Christian Bemadac, L'Holocauste OubliS Le Massacre des Tziganes (Paris: France-Empire, 1979).
53. Eisner, "Genocide Bomb," p. 153.
54. Martins-Heuß, "Reflections," p. 194.
55. Fraser, Gypsies, pp. 257-58.
56. Гуттенбах пропонував вважати, що наявність «наміру» не є критичною для існування геноциду. Однак у випадку нацистів саме намір є ключем для розуміння планів знищити і євреїв, і циган. Див.: Huttenbach, "Locating the Holocaust," p. 294.
57. Katz, "Essay," p. 129.
58. Гуттенбах зазначає, що можливо, навіть, що й інші народи, як от поляки та українці, також потрапили б до переліку небажаних, коли б нацистський контроль над значною частиною Європи і далі тривав. Huttenbach, "Locating the Holocaust," p. 300.